

Robert Brenner:

Az agrártársadalom osztályszerkezete és gazdasági fejlődés
a preindusztriális Európában¹

Brenner a középkor végi és újkor eleji Európa gazdasági átalakulásainak azon modelljeivel szembesíti saját felfogását, amelyek szinte kizárólag az *'objektív' gazdasági hajtóerőkkel* foglalkoznak.² „Jelen írás célja kimutatni, hogy a gazdasági modell-építés ilyen kísérletei szükségszerűen kudarcra vannak ítélve, mivel – nyersen fogalmazva – az osztályviszonyok, az osztályuralom szerkezete fogja meghatározni azt a módot és mértéket, ahogy egyes demográfiai és kereskedelmi változásokban a jövedelemeloszlás és a gazdasági növekedés hosszú távú tendenciái tükröződnek – nem pedig fordítva. ... Amellett kívánok érvelni, hogy a különféle osztályszerkezetek, különösen a 'tulajdonviszonyok' vagy 'többlet-elvonási viszonyok', ha már egyszer kialakultak, hajlamosak meglehetősen szoros korlátokat és lehetőségeket, valóban meglehetősen specifikus hosszú távú mintákat rákényszeríteni egy társadalom gazdasági fejlődésére. Ugyanakkor azt is alá szeretném támasztani, hogy az osztályszerkezetek nagyon rugalmasak a gazdasági erők kihatásaival szemben: rendszerint a demográfiai és kereskedelmi tendenciák változásai nem formálják őket, és nem is alakíthatók ilyen tendenciák jegyében.”³ A gazdaságtörténeti elemzésre nézve ebből az következik, hogy a hosszú távú gazdasági változások, és különösen maga a gazdasági növekedés, nem analizálható megfelelően, ha előbb nincs specifikálva az *osztályszerkezet*.

Brenner a szűken értelmezett gazdaság-determinista modell-építés két reprezentatív irányzatával konfrontálódik: az egyik a *piaci*, a másik a *demográfiai* kereslet-kínálat viszonyokból kívánja megmagyarázni a korszak hosszútávú változásait. Az unilineáris gazdaságelméletek e két változata közül tanulmányában csak a második irányzatnak, az általa „ciklikus malthusiánizmusnak” (secular Malthusianism) nevezett szemléletnek nyújtja konkrét elemzését, mivel – a korábban uralkodó helyzetű piaci szemléletet felváltva – napjainkra ez vált a kor gazdaságtörténeti interpretációi közt a domináns irányzattá. A virágkorán immár túljutott kereskedelmi modellre csak közvetve tér ki Brenner, a demográfiai szemlélet képviselői által erről adott kritikák elégtelenségeinek elemzésével.

A malthusiánus szemlélettel szembeni fő kifogása az, hogy e szemlé-

lélet nem nyújt magyarázatot, pontosabban nem nyújt kielégítő magyarázatot a jövedelemmegoszlás hosszú távú átalakulásaira, illetve az európai gazdaság fejlődő és stagnáló időszakainak a váltakozására. A malthusianus szemlélet három prominens képviselőjének M.M. Postan, P.J. Bowdent és Le Roy Ladurie-t tekinti Brenner, s kritikája élet is elsősorban az ő felfogásuk ellen irányítja. A demográfiai és gazdasági ciklusok közt megállapított következő összefüggéseket idézi e szerzőktől Brenner. *Postan* szerint a 12–13. századi népességnövekedés az élelmiszer és föld iránti kereslet növekedéséhez vezetett, ezek viszonylag rugalmatlan kínálatának feltételei közt, amivel az élelmiszerárak és a járadékok növekedését váltotta ki, és a földesúr helyzetén javított a parasztéval szemben. A földesúrnak a népességnövekedés hatására egyaránt sikerült jövedelmét növelnie és a parasztok szabadságát korlátoznia, ami viszont az általánosan romló gazdasági helyzet további súlyosbodásához vezetett. A 14–15. századi népességsökkenés *Postan* szerint ezzel automatikusan ellentétes hatást váltott ki: drasztikus fordulatot hozott az ember és föld közötti viszonyban, és így most a parasztok iránti kereslet növekedett meg, ami nemcsak a járadékok egyszerű csökkenését és a paraszti szabadság növekedését hozta, hanem végül a jobbágyág megszűnéséhez vezetett. *Le Roy Ladurie* ott veszi fel a ciklusok rekonstruálását, ahol *Postan* abbahagyta: a 15. század végén. Ekkor a jobbágyág már sem Angliában, sem Franciaországban nem létezik, hanem mindkét helyen felváltotta ezt a szabad parasztok társadalma. A demográfiai átalakulások viszont ugyanúgy hatnak *Le Roy Ladurie* szerint ebben a közegben is: *Postan*-nál már szemügyre vett két fázisú mozgás megismétlődésével találkozunk nála. Szerinte tehát az 1450 és 1640 közötti időszak népességnövekedése a járadékok emelkedéséhez, a bérek csökkenéséhez és a parasztbirtokok felbomlásához vezetett. A drasztikusan lehanyatló termelékenység azonban demográfiai katasztrófát idézett elő a 17. század során és ez megfordította a földbirtok-szerkezet és a jövedelem korábbi átalakulási tendenciáját.

Brenner szerint a fenti konstrukciók nem állják meg az összehasonlító *analízis próbáját*: ugyanazok a demográfiai tendenciák más-más időszakban és vidékeken eltérő eredményhez vezettek Európában. *Postan* 13. századi modellje nem mindenütt igaz Franciaországra vonatkozóan, továbbá sem Franciaországban, sem Angliában nem vezethetett a népességnövekedés pótlólagos megterheléshez azoknak a szabad bérlőknek az esetében, akik már korábban kivívták azt a jogot, hogy csak a szokásjogon alapuló (customary) járadékot kell fizetniük. A 14. századi népességsökkenést pe-

dig, a szinte teljesen szabad nyugat-európai paraszt népeesség kialakulásától eltérően, Kelet-Európában a parasztság nem-szabad állapotba vetése kísérte. 1500 és 1750 között létrejött egy további megosztottság is, amely szintén megkérdőjelezi a malthusiánus modell magyarázó erejét: míg Le Roy Ladurie arról tudósíthat, hogy a népeességnövekedés Franciaország nagy részében birtokaprózódáshoz, a járadékok emelkedéséhez és a termelékenység hanyatlásához vezetett, addig Angliáról azt tudjuk meg Bowden beszámolójából, hogy itt a népeességnövekedés a nagyobb birtokok kialakulásához és a művelési hatékonyság fokozódásához vezetett.

Brenner fogytékosnak találja *Postan és Le Roy Ladurie kritikáját* azokkal az unilineáris gazdasági modellekkel szemben, amelyek a piac és a kereskedelem hatásának tulajdonították a jobbágyság lehanyatlását. Postan kimutatta, hogy a középkorban a piac erői nem bomlasztották automatikusan a jobbágyságot, sőt olykor egyenesen annak megerősödésével estek egybe, viszont sohasem specifikálta a kereskedelem-centrikus megközelítés fatális hibáját, ami annak a ténynek a figyelmen kívül hagyásában áll, hogy a jobbágyság megszűnését nem a munkajáradék pénzjáradékká kommutálása jelenti, hanem a paraszt fölötti erőszakos, gazdaságon kívüli ellenőrzés megszűnése. „Mivel a jobbágyság lényegét a földesúr azon képessége jelentette, hogy piacon kívüli nyomást tudott gyakorolni a parasztokra a járadékszint meghatározásában, különösen a paraszti mobilitás és ezáltal a ’bérlők szabad forgalmának’ (free market in tenants)⁴ megakadályozásával, így nem meglepő, hogy a kereskedelem fluktuációi, illetve a piaci faktorok bármely típusaéi önmagában nem voltak elegendők a jobbágyság megszüntetéséhez. A jobbágyság egy hatalmi viszony volt, amely csak a saját kontextusában (in its own terms) volt megváltoztatható: az osztályerők egyensúlyának megváltoztatásán keresztül.”⁵ Le Roy Ladurie kritikája is csak arra a megállapításra korlátozódik a kereskedelem-centrikus megközelítéssel szemben, hogy a jobbágyság megszüntével nem várható szükségszerűen a tőkés gazdaságok kialakulása, még a piac hatására sem. Arra viszont nem ad magyarázatot, hogy miért nyert tért a 16–17. századi Nyugat-Európa egyes területein a birtokaprózódás (fragmentation) és a hanyatló termelékenység tendenciája, míg másutt a birtokösszevonások (consolidation) és korszerűsítések (improvements) áramlata győzedelmeskedett.

Saját felfogásának pozitív kifejtésére áttérve Brenner leszögezi, hogy a ’feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet’ analizise során meg kell tehát különböztetni két alapvető problémát: egyrészt a jobbágyság megszűnésének, illetve szívósságának kérdését, amelynek elemzéséhez Kelet- és

Nyugat-Európa eltérő fejlődését kell összehasonlítani, másrészt pedig a biztos kis parasztbirtok túlsúlyának és a földesúr-nagybérlo viszony kialakulásának a problémáját, amelyet Anglia és Franciaország komparatív elemzésével lehet megvizsgálni. Felfogása szerint e két átalakulás a vidéki osztálykonfliktusok két különböző szakaszának és az osztályviszonyokban bekövetkező két átalakulásnak a konkrét megvalósulásaként érthető meg.

A jobbágságra alapozott agrárgazdaságot Brenner a fejlődésre alapvetően képtelennek tekinti, még erős piaci ösztönzés körülményei között is, mivel a személyükben sem szabad, és földhasználatukban is korlátozott jobbágyokat az agrártermelésbe való befektetéstől távol tartotta a tény, hogy sohasem tudhatták, vajon részesülhetnek-e majd ennek gyümölcseiből is. Az erős többletelvonás, és az ember- és föld-mobilitás megakadályozásának a lehetősége arra készítette a földesurakat, hogy jövedelmüket a parasztok 'megszorítása' révén növeljék, ami egy bizonyos fokon túl a parasztbirtok felújításához szükséges alapokat kezdte veszélyeztetni. Postan becslése alapján Brenner rámutat arra, hogy a nem szabad parasztok össztermékének átlag 50 %-át vonta el a földesúr, amiből aligha fektetett be bármit is a termelésbe. A többletelvonásnak ez a módja végül a paraszti termelés kimerüléséhez vezetett: a nem megfelelő szintű állattartás miatt a talaj leromlott, ami a korábban állattartás céljára megőrzött földek művelés alá vételét tette szükségessé és így további talajromlást eredményezett, hiszen ez egyszerre jelentette rosszabb földek művelés alá vételét és az állatállomány csökkenését. A termelékenység válsága végül demográfiai válsághoz vezetett, mivel nem tette lehetővé a megnövekedett népesség ellátását. *A népességcsökkenést követő nyugat- és kelet-európai átalakulások különbözősége* két eltérő, de egyaránt plauzibilisnek tűnő érvelést is lehetővé tesz: logikus ugyanis, hogy a parasztok szabadságuk megszerzésére akarják felhasználni megjavult alkuképességüket, de éppúgy logikus az is, hogy a földesurak a paraszti szabadság csökkentésével próbálják védeni saját pozíciójukat. Mindebből csak az következik, hogy az eredmény nem magyarázható pusztán a demográfiai-gazdasági kereslet-kínálat viszonyok alakulásával. „E probléma nyilvánvalóan a hatalom, illetve az erőszak kérdéséhez vezet el. Márpedig valóban heves földesúr-paraszt konfliktusok voltak Európa-szerte a 14. század vége felé, a 15. században és a 16. század elején. E küzdelmek alapjául szinte mindenütt ugyanazon általános vitakérdések szolgáltak, azaz először is természetesen a jobbágság kérdése, másodsor pedig annak eldöntése, hogy a földesurak vagy a parasztok szerezzék meg a földtulajdon (landed property)

fölötti végső ellenőrzést, különösen azon óriási területek esetében, amelyek üresen maradtak a demográfiai összeomlás után.”⁶

Angliában a 14. század második felében „földesúri reakció” indult a paraszti mobilitás korlátozására, a bérek ellenőrzésére és a járadék növelésére, de 1400-ra már nyilvánvalóvá vált ilyen törekvések kudarca. Az egész 15. század folyamán folytatódó parasztfelkelések és tömeges szökések viszont sikerrel számolták fel a jobbágyságot. Hasonló folyamat zajlott le pl. Katalóniában is, ahol a parasztköltözés korlátozására irányuló kísérletek véres parasztháborút provokáltak, amely a 15. század végén a parasztok győzelmével végződött. „Egyszóval az európai jobbágyság kérdése nem soványítható egy puszta gazdasági kérdéssé: kelet-európai felemelkedése először népességsökkenéssel és a kereskedelem stagnálásával, majd a népesség és a kereskedelem növekedésével esett egybe (1400–1600); Nyugaton viszont a jobbágyság megszűnése időszakában először a népesség és a kereskedelem is nőtt, majd mindkettő csökkent (1200–1500).”⁷

A kelet- és nyugat-európai fejlődés ilyen eltéréseinek magyarázatként leggyakrabban városaik fejlettségének különbözőségét szokás elfogadni. Eszerint Kelet-Európában a földesurak könnyen le tudták igazni a gyenge városokat, s ezzel menedékküdtől és legfontosabb szövetségesüktől fosztották meg a parasztokat. Brenner kétli, hogy az össznépesség 10 %-át puszta néhány régióban meghaladó gazdaságukat a sikeres korlátozásokra – és mindenekelőtt a munkaerő korlátozására – alapító, patriciusai révén inkább a nemesség szövetségét kereső városok miatt omlott volna össze 1500-ra szinte egész Nyugat-Európában a jobbágyság. A „földesúri reakció” sikere vagy kudarca mindenekelőtt magának a paraszti osztályharcnak a sajátos mintáitól, azaz magának az agrártársadalomnak a korábbi fejlődésétől függött. „Úgy tűnik, hogy a parasztok közti szolidaritás, a parasztok ereje – különösen ahogy ez a parasztok falusi szervezetében kifejezésre jutott – sokkal jelentősebb volt Nyugat-Európában. A parasztok osztályerejének ez a magasabb szintű intézményesítése Nyugaton, valószínűleg központi szerepet játszott abban, hogy e parasztok magasabb szintű ellenállásra voltak képesek a földesúri reakcióval szemben.”⁸ A paraszti osztályszervezet e két különböző típusának legtisztább kontrasztja az Elbától keletre és az attól nyugatra lezajló német fejlődés eltérésében tanulmányozható: Keleten a földesurak vezette 'racionálisan' tervezett falufejlődés dominált, a nyugati német spontán, 'kaotikus' fejlődési mintával szemben; és ennek alapján az Elbától nyugatra fekvő falukban folyó láthatatlan ellenállás sikerre vitte a jobbágyság felszámolását, míg a keletiek kétségbeesett parasztháborúja elbukott.

Nyugat-Európában a földművesek személye fölötti rendelkezés jogáért folyó küzdelem paraszti győzelemmel végződése után további harc tárgyát képezte a *föld fölötti rendelkezés kérdése*, amelynek során a parasztok arra törekedtek, hogy a szokásjog által kötött bérleteiket szabad birtokká alakítsák át.⁹ A földesúr hosszú távon két fő stratégiát alkalmazhatott ennek megakadályozására: 1/ a népességsökkenés idején üresen maradt szokásjogi birtokot, a demesnéhez csatolva, átmentette a szerződéses bérleti szektorba,¹⁰ ezzel megakadályozva a szabad birtok felé történő tovább fejlődésüket; 2/ a szokásjogi birtokán megmaradó bérlővel szemben ragaszkodhatott ahhoz a jogához, hogy a parasztbirtok átruházásakor – eladásakor vagy átörökítéskor – tetszőleges illetéket vehet ki (= használatbavételi díj, entry fee), ami viszont végül gyakran juttatta a földesúr szabad rendelkezésére a szokásjogi birtokokat. A birtokjogi küzdelem eltérő kimenetele vezetett végül az angol és francia agrárstruktúra és gazdasági fejlődés különbözőségéhez: Franciaországban a parasztság győzelme a gazdasági lemaradás feltételeit teremtette meg, az angol parasztok veresége viszont megnyitotta az utat az angol gazdaság diadalmenete előtt.

Az angol fejleményekről a következő leírást és interpretációt nyújtja Brenner. A 15. század során meglehetősen sikeres paraszti ellenállás bontakozott ki a megemelt illetékek ellen, ami végül nyílt felkelésekbe torkollott és a nagy agrárfelkelések színterévé tette a 16. század első felében Angliát. A legkomolyabb felkelések – mint pl. az 1530-as évek közepének északi, vagy Ket 1549-es felkelése – fő törekvése a parasztbérlés biztonsága és különösen az önkényes illetékek megszüntetése volt. E felkelések végül mégsem vezettek sikerhez és így a 17. század végére a művelhető földek kb. 70–75 %-a földesurak kezére kerülhetett, ami lehetővé tette a tőkés osztályviszonyok gyors kifejlődését. „Tehát nézetem szerint a klasszikus földesúr-tőkés bérlő-bérmunkás struktúra kialakulása tette lehetővé Angliában az agrártermelés átalakulását, és ugyanakkor ez volt a kulcsa Anglia páratlanul sikeres általános gazdasági fejlődésének is. A föld feletti lényegében szabad tulajdonjog (freehold control) megszerzésére irányuló paraszti törekvések kudarcával lehetővé vált a földbirtokosok számára, hogy növeljék, összevonják és bekerítsék birtokaikat (engross, consolidate and enclosure), nagy gazdaságokat (farms) hozzanak létre és ezeket olyan tőkés bérlőknek adják szerződéses bérlésbe, akik képesek tőkeberuházásokat eszközölni. Egy jelentős agrárfejlődés nélkülözhetetlen előfeltétele volt ez, mivel a mezőgazdasági haladás alapja a komoly tőkebefektetés volt, amely magába foglalta az új technológiák és a nagyobb méretű üzemvitel bevezetését. A mezőgaz-

dasági beruházások ilyen magasabb szintjei azáltal voltak elérhetők, hogy kialakult egy választék azokból a különféle szerződéses bérleti megállapodásokból, amelyek a földesúr-bérlő viszony egy új formáját testesítették meg. E megállapodások folytán a tőkés bérlők egy igen fontos társulásra léptek a földbirtokosokkal. Biztosak lehettek afelől, hogy méltányos részt szerezhetnek a tőkebefektetések eredményeként megnövekedett bevételből, és nem lesznek megfosztva ettől a földbirtokos járadékemelésé révén. Lehetővé vált ily módon számukra, hogy bevezessék azokat a kulcsjelentőségű technológiai újításokat, amelyek általában sokkal kevésbé voltak keresztülvihetők a parasztok által művelt bekerítetlen gazdaságokban, így mindenekelőtt a vetésforgós gazdálkodási rendszereket (convertible husbandry systems), az 'ártéri rétek elárasztását' (floating of the water meadows) és a gazdasági felszerelésekbe (farm facilities) eszközölt tetemes beruházásokat.¹¹

Komoly fejlődésen tudott keresztülmenni ugyan a *kisüzemi parasztgazdálkodás* is, de más jellegű volt, és nem szolgálhatott agrárbázissal a gazdasági fejlődéshez. A parasztgazdaság ugyanis általában a munka-intenzifikálással ér el inkább megnövekedett terméshozamokat, mint a befektetett munka egységeire jutó nagyobb hatékonysággal. Az ilyen típusú gazdálkodás sikeressége a 'nem-alapvető' agrártermékek előállításában – bizonyos ipari növények termesztésében, szőlőművelésben, kertművelésben, tejgazdálkodásban stb. – dominál, ezért elterjedésének bázisát az alapvető élelmiszer (gabona) termelésének megfelelő növekedése jelenti. A gabonatermesztés termelékenységének a legkedvezőbb javulása a nagy összevont gazdaságokban, nagy tőkebefektetésekkel volt elérhető. Természetesen, önmagában a földművelés nagyméretű egységeinek kialakulása még nem biztosította az agrárfejlődést – ehhez nélkülözhetetlen volt az agrártöbblet termelékeny felhasználása is, ami viszont Angliában az osztályviszonyok sajátos karakterének volt köszönhető.

A 17. század végére Brenner szerint már az *egész angol gazdaság* fejlődésében érezhetővé váltak az agrárfejlődés igen pozitív kihatásai. Legközvetlenebb hatása az volt, hogy Anglia el tudta látni saját lakosságát, azaz el tudta kerülni azokat az élelmezési válságokat, amik ezidőtájt Franciaországot és a kontinens nagy részét igen keményen sújtották. Az ipari termelés számára azáltal jelentett óriási hajtóerőt, hogy (1) az angol népesség kb. 40 %-át felszabadította a 17. század végére az agrárfoglalkozás alól; (2) mentesítette az ipart a piaci kereslet, a munkaerő kínálat és a munkabérek állandó ingadozásaitól, amelyek korábban az agrártermelés fluktuációjából fakadtak; (3) a hazai piac növekedéséhez vezetett közvetlenül (a bérlők prosperá-

lása) és közvetetten (az alacsony élelmiszerárak jelentette extraprofit révén). Brenner konklúziója az, hogy végül is az agrártársadalom tőkés osztályviszonyainak kialakulásán nyugvó agrárforradalom tette lehetővé Anglia számára, hogy elsőként iparosodjék.

Franciaországban a földbirtokosoknak az angolokéhoz hasonló törekvései nem vezettek eredményhez: nem sikerült saját kézben egyesíteniük a parasztbirtokokat, s így ezek a parasztok tulajdonaként szilárdultak meg az ország nagy részében. Szerves összefüggésben ezzel, a francia állam független, 'osztály-jellegű' (class-like) erőként kelt versenyre a földesurakkal a paraszti többletért. A paraszti szervezkedés pedig – lokális jellege révén – a földesurak elleni harcban sokszor bizonyulhatott megfelelő erőnek, egy központosított állammal szemben hosszú távon mégsem lehetett eredményes. Az önálló parasztbirtokok váltak tehát a földbirtokosoktól önmagát függetlenítő abszolút államhatalom felemelkedésének alapjává, de ugyanakkor védelmet is kaptak ettől az államhatalomtól a földesúri járadékok emelése ellen, többletük elsajátítása fejében. Németország nyugati hercegségeiben hasonló alapon nyugvó 'mini-abszolutizmusok' alakultak ki: a 17. századra e területeken a parasztság a földek 90 %-a fölött szerezte meg az ellenőrzést. A francia vidék e sajátos osztályszerkezetének legjobb indexe az volt, hogy itt a parasztfelkelések nem a földbirtokosok ellen irányultak, mint Angliában, hanem tipikus célpontjaik az abszolutista állam súlyos adói voltak. E folyamat eredményeként Franciaország a pusztán önellátásra és adózásra termelő parasztbirtokok hazája lett, ahol a 16–17. századi népesség-, piac- és gabonaárnövekedés sem vezetett a mezőgazdasági termelés korszerűsítéséhez, és ahol a földbirtokosok egyetlen alternatívája az maradt, hogy minél nagyobb részt próbáljanak szerezni egy stagnáló, vagy éppen hanyatló össztermelésből.